

PRIPOVEDI O HUDIČU IN ŠTRIJAH V TERSKEM NAREČJU

Daniela ZULJAN KUMAR

ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: DZuljan@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Prispevek se osredotoča na pripovedi o hudiču in štrijah v terskem narečju slovenščine, ki jih je zbrala Bruna Balloch, in želi pokazati, kako je za predstavniki svet Slovencev, ki živijo na območju porečja reke Ter, ter njihov jezik značilna globoka usidranost v prostor Furlanije. Tako je namen prispevka dvojen: predstaviti percepcijo hudiča in štrij, kot jih vidijo pripovedovalci terskega območja na začetku 21. stoletja (ob hkratnem pogledu čez mejo slovenskega sveta za podobnimi motivi v širšem furlanskem prostoru), in analizirati jezik predstavljenih pripovedi. Pripovedi so sicer zaradi oddaljenosti terskega narečja slovenskemu bralcu težje razumljive, zato so predstavljene tudi v knjižni različici.

Ključne besede: narečne pripovedi, tersko narečje, hudič, štrije

RACCONTI DEL DIAVOLO E DELLE STREGHE NEL DIALETTO SLOVENO DELLE VALLI DEL TORRE

SINTESI

L'articolo si concentra sui racconti del diavolo e delle streghe narrati nel dialetto sloveno delle Valli del Torre, raccolti da Bruna Balloch, e si propone di mostrare come il mondo immaginario degli sloveni che vivono nel bacino del torrente Torre e la loro lingua siano ancorati al vicino Friuli. Pertanto, lo scopo del documento è duplice: presentare la concezione del diavolo e delle streghe come erano visti dalla gente del territorio del Torre all'inizio del XXI secolo (guardando oltre il confine del mondo sloveno per motivi simili nella più ampia area friulana) e di analizzare il linguaggio delle narrazioni presentate. A causa della lontananza dei villaggi separati l'uno dall'altro da altrettante piccole valli anche il parlato risulta diverso e i racconti sono più difficili da capire per il lettore sloveno, quindi sono presentati anche in una versione slovena standard.

Parole chiave: racconti dialettali, dialetto sloveno delle Valli del Torre, diavolo, streghe

UVOD

Prispevek želi osvetliti lik hudiča in štrij, kot so prikazani v dveh zbirkah pripovedi, tj. *Mlada lipa* (2010) in *Lučice na oknah* (2018), zbiralke Brune Balloch.¹ Avtorica članka sem kot sourednica poleg Roberta Dapita, ki je opravil izbor pripovedi, in Lucie Trusgnach z Društva Ivan Trinko v Čedadu, pri katerem sta zbirki izšli, sodelovala pri izdaji obeh del, pri čemer je bila moja naloga pripraviti sistem enotnega poenostavljenega fonetičnega zapisa pripovedi. V tistem času sem tersko narečje zelo slabo poznala, zato sem se naloge lotila tako, da sem se v letih 2009 in 2010 enkrat tedensko sestajala z informatorko, ki je pripovedi prebiral, sama pa sem jih avdio snemala in hkrati v besedilu označevala meni neznane besede in strukture. Po branju vsake pripovedi so sledila moja vprašanja o besedišču in strukturah, na katera je Bruna odgovarjala s sinonimnimi besedami v terskem narečju, ko pa drugače ni šlo, tudi s prevodi v italijanščino, saj se slovenskega knjižnega jezika nikoli ni učila niti bila z njim v stiku. Doma sem posnetke poslušala in pri besedah, ki so imele naglasno mesto drugačno od pričakovanega, to označevala. Pri tem sem bila razpeta med dvema nasprotujočima si željama: 1. zapis poenostaviti do take mere, da bo prijazen bralcu, 2. zapis čimbolj približati fonetičnemu izgovoru in označiti vsa naglasna mesta, ki so drugačna kot v knjižnem jeziku (ali pri neznanih besedah nepoznana). Izbrani način je bil kompromis med obojim, kar smo v drugi knjigi še nekoliko prilagodili v prid prijaznosti zapisa predvsem pri tem, da je manj besed kot prvi knjigi onaglašeni.

V pričujočem prispevku bom pripovedi predstavila v slovenski fonetični transkripciji, v kateri sem jih zapisala po zvočnih posnetkih, da bo gradivo uporabno tudi za dialektološko stroko. Jezik obravnavanih pripovedi je, kot rečeno, tersko narečje, ki se govori na območju zahodne Benečije in ki je zaradi svoje arhaičnosti, izoliranosti in romaniziranosti težje razumljivo tudi govorcem bližnjih narečij, kot je npr. nadiško. Že omenjena Lucia Trusgnach mi je namreč pripovedovala, kako se ji je potem, ko je Bruna Balloch pred leti na sedež Društva Ivan Trinko prinesla sveženj svojih zapisov, odprl nov, do tedaj še precej neznani svet terskega narečja, ki ga tudi sama na začetku ni dobro razumela. Čeprav je Bruna prva, ki je tersko pripovedno izročilo bralstvu približala v taki meri, pa ni prva, ki se je tega lotila. Približno 130 let pred njo se je z nalogo spopadel poljski jezikoslovec Jan Baudouin de Courtenay in leta 1904 v Sankt Peterburgu izdal jezikoslovno in etnografsko monografijo z naslovom *Materialy dlja južnoslavljanskoj dialektologii i etnografii II. – Materialien zur südslavischen Dialektologie und Ethnografie II.* Pomembno delo je za njim opravil Milko Matičetov, ki je v Terske doline prvič prišel leta 1940 kot študent Univerze v Padovi. Zbral je za celo knjigo pravič, povedk in drugega folklornega gradiva in načrtoval izdajo

zbirke Slovensko folklorno gradivo iz Tera. To gradivo je zaenkrat še nedostopno, razen posamičnih enot, razpršenih po različnih publikacijah (Dapit, 2006, 195; Kropelj Telban, 2015, 134; Ivančič Kutin, 2018a, 210–218), vendar se mu v bližnji prihodnosti obeta objava pri Inštitutu za slovensko narodopisje, ZRC SAZU. O terskem ljudskem pripovedništvu sta kasneje pisala Pavle Merkù (2006) in Roberto Dapit (2006), v svojih delih pa ga omenjajo tudi von Mailly (1922/2004),² Ostermann (1978), D'Orlandi in Cantarutti (1964), Battaglia (1998), Nicoloso Ciceri (1992, 2002), Malagnini (2006), Ermacora (2009, 2019) in Zanolli (2016).

Kot rečeno, se bom v pričujočem prispevku osredotočila na pripovedi o hudiču in štrijah, kot so jih videli pripovedovalci terskega območja v prvih dveh desetletjih 21. stoletja, ko je Bruna Balloch zgodbe zbirala. Ob jezikovni analizi, v kateri se bom osredotočila na leksikalne, morfološke, besedotvorne in skladenjske posebnosti terskega narečja, kot se kažejo v pričujočih pripovedih, se bom ustavila tudi ob percepciji obravnavanih likov v terskem prostoru in ker je območje Terskih dolin del Furlanije, se bom nekoliko ozrla v širši furlanski prostor, saj pričakujem, da bom tam našla podobne motive. Ob štrijah se bom na kratko ustavila tudi pri v eni od pripovedi omenjenih furlanskih aganah in nadiških krivopetah. Povezanost romanskega in slovenskega sveta v terskem prostoru se namreč zrcali tako v jeziku v smislu jezikovnih interferenc kot v predstavnem svetu terskih Slovencev, ki vključuje tudi stike z bajeslovnimi bitji romanskega predstavnega sveta.

HUDIČ ALI ZLODEJ V TERSKEM NAREČJU

Če sklepamo po motivaciji za slovenska poimenovanja hudiča (gl. Kropelj, 2008, 334), se na Slovenskem percepcija tega bitja osredotoča predvsem na predstavo o njegovi (grdi) zunanji podobi, npr. *rogati, rogač, parkelj, kosmati, čotasti, zelenec*, ali pa njegovi prevladujoči značajski lastnosti, tj. hudobnosti in zlobi, npr. *hudobec, zlobec, hudimani*, šment, *peklenček* in *plent*.³ V Terskih dolinah hudiča imenujejo *hudič* ali *zluodi/zluodej* in v dveh zbirkah Brune Balloch nastopa v več pripovedih, in sicer kot čuden človek z repom in ognjenimi očmi, v kosmati živalski podobi, v pripovedi z naslovom *Če liep moro* pa se hudič kot zli demon prikaže čudovitemu, toda ošabnemu in vzvišenemu dekletu v podobi lepega črnolasega fanta. Šele, ko se mu na glavi pokažejo rogovi, se dekle zave, s kom ima opravka. Po pomoč se zateče k mami, ta pa k nekemu, ki je znal pomagati. Dekletu oba predano stojita ob strani, da se dokončno reši vpliva hudiča (Balloch, 2018, 288–290). Podoben motiv deklice in hudiča za terski prostor omenja Dapit (2006, 274). Deklica je šla sama zvečer po poti in hudič jo je začel vabiti, naj pride k njemu. Hotel jo je uloviti, vendar je ni mogel, ker je na verižici nosila križec.

1 Prispevek je nastal v okviru programa P6-0038, ki ga financira ARRS. Zapisan je v vnašalnem sistemu ZRCola, ki ga je na ZRC SAZU razvil dr. Peter Weiss.

2 Delo je v več ponatisih izšlo tudi v italijanskem jeziku s spremno besedo Milka Matičetovega (prim. Mailly, 2004).

3 *Plent* je starinska beseda za hudiča (SSKJ). V Pleteršnikovem slovarju lahko preberemo *da bi te plent pobral* (Pleteršnik, 2014), v svojih pridigah *plenta* omenja tudi Svetokriški (Snoj, 2014).

Če liëp mò:ro⁴

Tlà:te pra'vâce, kə so liëpo uči:le otro'ke an te mlá:de, nan jex so pra'vələ, 'kər smo xodi:lə x lontri:ne.⁵ Je b'la na xci: lië'pa tej sò:nce paj braur'jasta⁶ ... an supè:rba,⁷ tej mà:j-d'na⁸ drù:a xci:.

Je b'la si:mpər⁹ pred špielnan,¹⁰ kə se je mè:rkala¹¹ an li:spala.¹² 'Ne má:tə je je pra'vələ, kə belè:ča¹³ rè: an prì:de: je brú:nost,¹⁴ kə nardì: dna'a človieka lí:əpaa, ée'lix ni:ma dna'a muzi:kəca¹⁵ tej 'hé. O'na ni pošlu'sala, tà:ko je stà:la usè:lix pred spielnan dò:uo čà:sa. 'Dan dà:n tu špielnan je se je pərka'zu 'dan liëp si:n tu 'černo obliëčen. O'na a je počè:la bó:žat an uo'ritə: »Če¹⁶ liëp mò:ro¹⁷ ... 'kej kə me plažà:š¹⁸ ...« an tà:ko nap'rej. 'On se je posmië'xu an tjənəka'da je 'šu u 'nəč, tej kə je pər'su 'uon z ní:ča.

'Ta xci: a je počè:la ča'kat pret špielnan.

Kər je se je pərka'zu, je počè:la s'pe na'zaj uorì:tə: »Če liëp mò:ro ... 'kej kə me plažà:š, kùq 'bəl dà:la ja za te miët!«

»Ja paj 'bəl 'tu tùq du'sico.«

An 'kar je jà:u te besiède, mo se so pərsta'vəle ró:je or na la'ue.

'Ta xci: je počè:la se tré:stə tej ší:ba an preštrà:šena u'sa je utek'la borlò:é¹⁹ təx 'hé mà:me.

Má:ma se je žé:nala,²⁰ kər jo je vi'dala, tej ée je b'la vi'dala še o'na zluqđja.

Prej ko moriëtə spè: se polož'tə z zdrá:ujan, za to xci: je š'lo 'uon veli:ko čà:sa an è:tu, tu uá:sə, je biëu ko ospùq, kə je diëlu u'bi liëpo, kə je viëdu an z'nu še za psikò:loga:²¹ 'on an 'hé má:ma je so pomà:lə se venes'tə!

Má:ma je ni na'xala stà:t z rokò: tu ro'ke: jo je uči:la ši'uatə, ples'tə, zametà:tə k'rox, prà:tə, čis'tə, ku'xatə an ta xci: se ni paj mà:j 'vič pərsta'vəla pred 'dan špielnan.

Kako lep črnolasec

Te pravljice, ki so bile poučne za otroke in mladostnike, so nam pripovedovali, ko smo hodili k verouku. Bilo je neko dekle, lepo kot sonce, toda vzvišeno in ošabno kot nobeno drugo dekle.

Vedno je bilo pred ogledalom, se opazovalo in ličilo. Njena mati ji je vedno govorila, da lepota pride in gre, da je marljivost tista, ki naredi človeka lepega, četudi nima takega obraza, kot je njen. Dekle ni poslušalo, ampak je vseeno stalo pred ogledalom dolgo časa. Nekega dne se ji je v ogledalu prikazal lep fant, oblečen v črno. Ona ga je začela božati in govoriti: »Kako lep črnolasec ... kako si mi všeč.« In tako naprej. On se je nasmehnil in nenadoma izginil v nič, tako kot je iz nič prišel.

Dekle ga je pred ogledalom začelo čakati.

Ko se ji je prikazal, je spet začela govoriti: »Kako lep črnolasec ... kako si mi všeč. Kaj bi jaz dala, da bi te imela.«

»Jaz pa bi hotel tvojo dušico.«

In ko je izrekel te besede, so se mu na glavi postavili rogovi.

Dekle se je začelo tresti kot šiba in kriče je stekla k svoji mami.

Mama se je prekrižala, ko jo je videla, kot bi bila videla zlodeja tudi sama.

Preden je to dekle ozdravelo, je preteklo veliko časa in v njeni vasi je bil kot neke vrste duhovnik, ki se je trudil, kot je vedel in znal tudi kot psiholog: on in njena mama sta se dekletu pomagala izvleči.

Mama ji ni nehala stati ob strani: učila jo je šivati, plesti, zamesiti kruh, prati, čistiti, kuhati in to dekle se ni nikoli več postavilo pred ogledalo.

4 V pripovedih je zabeležen tonemski naglas, ki pa zaradi njegove splošne neizrazitosti in slabe zaznavnosti v terskem narečju ni zanesljiv.

5 Ter. *lontri:na* 'verouk' (← it. *dottrina* 'verouk'). Pri ugotavljanju izposojenk iz furlanščine in italijanščine sem si pomagala z Grant dizionari bilengāl talian-furlan (2017) in Šlenc (2006).

6 ter. *braur'jasta* 'vzvišena' (← furl. *braure* 'hrabrost pogum, vzvišenost' + sln. *-jasta*)

7 ter. *supè:rba* 'ošabna' (← it. *superba* 'ošabna')

8 ter. *mà:j-d'na* 'nobena' (← it., furl. *mai* 'nikoli, nikdar' + sln. *edna* (< psl. **(j)edinъ* 'en, eden'))

9 ter. *si:mpər* 'vedno' (← furl. *simpri* 'vedno, zmeraj')

10 ter. *špielən* 'ogledalo' (prim. nem. *Spiegel* 'ogledalo')

11 ter. *mè:rkata* 'opazovati' (prim. nem. *merken* 'paziti, opazovati')

12 ter. *li:spata* < morda po premetu iz *lipšati* *'lepšati', to pa iz nar. primernika *lipši* za knjiž. *lepši*, ali < **ličpati*, to pa po progresivni asimilaciji iz **ličbbati*, izpeljanke iz **ličba* (Snoj, 2015); izraz je poznan tudi v knj. slov. kot *lišpati* 'krasiti, lepšati', vendar s kvalifikatorjem zastar.

13 ter. *belè:ča* 'lepota' (← furl. *bielece*, it. *bellezza* 'lepota')

14 ter. *brú:mən* 'marljiv, priden' (← srvnem. *vrum* 'vrl, koristen')

15 ter. *muzi:kəc* 'obrazček' (← furl. *music* 'gobec' (pri živalih), fig. tudi 'obraz' + sln. *-əc*)

16 ter. *če* 'kako' (← furl. *ce* 'kako')

17 ter. *mò:ro* 'črn, črnolas' (← it. *moro* 'črn, črnolas', furl. *môr* 'črn, črnolas')

18 ter. *plažà:tə* 'biti všeč' (← furl. *plasé* 'ugajati, biti všeč')

19 ter. *borlò:é* 'kriče' (ter. *borlati* 'kričati, vpiti' ← furl. *berlá* 'kričati, vpiti')

20 ter. *ženà:tə* se 'pokrižati se' (← srvnem. *segen* 'blagoslov, znamenje križa')

21 ter. *psikò:logo* 'psiholog' (← it. *psicologo* 'psiholog')

Pripoved je zapisana v Subidu (it. Subit), povedala jo je Bruna Balloch.

V naslednji pripovedi je hudič obravnavan kot nekdo, ki se ga pameten človek ne ustraši, ampak ga celo prenese okoli. V Furlaniji so najbolj razširjene in poznane zgodbe o hudiču, ki ga prebrisan človek pretenta, povezane z mitom o nastanku Hudičevega mostu v Čedadu ali s tistim o nastanku svetišča na Stari gori (Malagnini, 2006, 431; Zanolli, 2016, 255), v katerih hudič v zameno za pomoč ljudem zahteva dušo prvega, ki prečka most. Toda pametni ljudje so čez most poslali psa ali kako drugo žival. V terski pripovedi z naslovom *Hudič an kontadin* pa hudiča pretenta prebrisan kmet. Hudič se kmetu ponudi,

da mu bo pomagal delati na njivi, če mu ta da to, kar »prileze« (vzklije) iz zemlje. Kmet hudiču poda lopato, sam pa se usede pod drevo in opazuje, kako hudič pripravi zemljo za sajenje krompirja. Kmet nato posadi krompir in ta raste. Poleti zlodej hodi na njivo gledat, kako krompir poganja, in se smeje kmetu, češ, kako bo sam pobral celotno letino. Jeseni pa kmet izkoplje iz zemlje krompir in hudiču pusti krompirjevko. Naslednje leto se hudič spet prikaže in želi v zameno za pomoč od kmeta to, kar raste pod zemljo. Prebrisan kmet tokrat posadi koruzo, jo pobere, hudiču pa pusti prazna stebila. Ta se, potem, ko vidi, da kmetu ne more do živega, osramočen vrne v pekel (Balloch, 2018, 168–169).

Xudi:ć an kontadi:n

'Dan člo'vek je naprau'ju ña'a ñi:uecō za usjā:tō kampiēr. Je pər'su tǝx ñè:mō 'dan xudi:ć an mo je jā:ū: »Če mō 'daš tūō, kǝ veliēze zūōr na tlā:tē ñi:ue, ja tǝ 'cōn pomā:t diē'latō.«

'Te mō:ž mo je rá:do dà:ū lǝpā:tō tu ró:ke an on je 'šu poči'uatō tu siēncō. Kǝr zem'lja je ča'kala 'nǝme²² siēme, kontadi:n²³ je usjā:ū ña'a kampiēr.

T'je poliēte zlūōdi je xo'du pole'jat, kǝ:ko je liēpo rá:stlo bí:ūje²⁴ an se je smē:ju.

T'je u jē:sen kontadi:n je veko'pu 'uon z zé:mje ña'a kampiēr, an 'koš za ko'shan a je zne'su damō:ū. Zlūōdjo je pū:stu bí:ūje, 'tej kǝ so b'lǝ dakō:rdo.²⁵

Rabjā:no²⁶ zlūōdi se je uor'nu t'je u pa'ku, kǝr je vi:du, kǝ ni 'mu 'nǝč.

Drū:ō liēto vlā:žja se je spē: poka'zu ospodā:r od te ñi:ue an zlūōdi mo je jā:ū, dǝ mo 'cē pomā:tō ko'pat, čē tē:la 'bot mo je biēū dà:ū tūō, kǝ je b'lo zrā:slo pod zé:mjo.

Mō:š mo je jā:ū dǝ 'ja, mo je dà:ū lǝpā:tō tu ró:ke an je 'šu tu siēncō poči'uat.

'Kǝr je b'lo 'nǝme za usjā:tō, te fū:rbast²⁷ mō:š je usjā:ū sie'rak.²⁸

T'je u jē:sen je velo'mu panō:le²⁹ debē:le tej brā:če³⁰ an zlūōdjo je pū:stu čāngo'je.³¹

'Te se je rab'ju an kontadi:n mō je jā:ū: »Al ñi:sǝ viē'du, kǝ mi mo'mo obutī:lo debē:lo an bí:stro muža'ñe?«

An a je pū:stu z us'tam od'pǝrtǝx.

Hudič in kmet

Nek človek je pripravljal svojo njivo, da bi v njej posadil krompir. K njemu je prišel hudič in mu je dejal: »Če mi daš, kar prileze iz te njive, ti bom pomagal delati.«

Ta mož mu je z veseljem dal lopato v roke in šel počivat v senco. Ko je zemlja čakala samo še na seme 'je bila pripravljena za sajenje', je kmet posadil krompir.

Poleti je hodil hudič gledat, kako lepo raste krompirjevka in se je smejal.

Jeseni je kmet izkopal iz zemlje svoj krompir in ga koš za košem znosil domov. Zlodeju pa je pustil krompirjevko, kot sta bila zmenjena.

Zlodej se je jezno vrnil v pekel, ker je videl, da ne more ničesar narediti.

Drugo leto spomladi se je spet prikazal gospodar njive in zlodej mu je dejal, da mu bo pomagal kopati, če mu tokrat da tisto, kar zraste pod zemljo.

Mož mu je dejal, da ja, dal mu je lopato v roke in šel v senco počivat.

Ko je bilo potrebno le še posaditi, je prebrisan mož posadil koruzo.

Jeseni je polomil koruzo, debelo kot roke, in zlodeju pustil le stebila.

Ta se je razjezil in kmet mu je dejal: »Ali nisi vedel, da imamo mi debelo obuvalo in bistre možgane?« In ga je pustil odprtih ust.

22 ter. 'nǝme 'samo' (← furl. nome 'samo')

23 ter. kontadi:n 'kmet' (← furl. contadin 'kmet')

24 ter. bí:ūje 'cima krompirja, krompirjevka' (prim. sln. bil 'steblo, rastlina' (Bezljaj, 1977, 21))

25 ter. dakordo 'dogovorjen/-a/-o' (← it. d'accordo 'dogovorjeno')

26 ter. rabjā:no 'jezno' (< del. na -n. gl. rabjati (se) 'jeziti se' (← furl. rabiāsi 'jeziti se')

27 ter. fū:rbast 'prebrisan' (← it. furbo, furl. furp (starejše *furb) + sln. -ast 'prebrisan')

28 ter. sie'rak 'koruza' (← srlat. syricum 'rastlina Sorghum, koruzi podobna kulturna rastlina s podolgovratimi povoščenimi listi in lati z veliko semeni')

29 ter. panō:la 'koruzni klas' (← furl. panóle 'koruzni klas, koruzni storž')

30 ter. brā:č 'roka' (← furl. brač 'laket, roka')

31 ter. čān'goj 'koruzno steblo' (nejasno; ~ furl. cjanusse 'koruzno steblo')

Pripoved je zapisana v Subidu (it. Subit), povedala jo je Bruna Balloch.

Podoben motiv zmage nad hudičem, le da v zgodbi ne nastopa kmet, ampak krojač, je poznan na Tržaškem (Malagnini, 2006, 408). Krojač obuboža in ker ne ve, kako preživljati svojo družino, prosi za pomoč hudiča. Ta mu predlaga, da se med seboj pomerita v tem, kdo hitreje sešije par hlač. Če zmaga krojač, dobi zlato, če zmaga hudič, si za nagrado vzame krojačevo dušo. Krojač, ki svoje delo pozna zelo dobro, skozi šivankino uho potisne kratek sukanec, medtem ko hudič, prepričan o svoji prevladi, izbere dolgega. Ker mora z roko nit vleči na dolgo, se hitro utruji in tekmo izgubi.

ŠTRIJJE

Že pogled na etimološki izvor nekaterih splošno znanih slovenskih imen za čarovnice (gl. v Kropelj, 2008, 306) – npr. *coprnica* je nekdo, ki *copra*, kar izhaja iz bav. srvnem. *zoupern* 'čarati' (Snoj, 2015), *vešč* je ženski spol posamostaljenega psl. pridevnika **vēšīb* 'vešč, izkušen' (Snoj, 2015), *vračnica* izhaja iz psl. besede **vračь*, ki je prvotno pomenila 'čarovnika, tj. nekoga, ki z uroki odganja bolezni in hude duhove' (Snoj, 2015), – nam kaže, da gre za bitja z velikimi (nadnaravnimi) sposobnostmi. Poimenovanja z jedrom *baba*, npr. *kvatrna*, *sveta baba* (< psl. **baba* 'stara ženska') nam dodatno razkrijejo, da je bitje s posebnimi močmi staro, kar pomeni izkušeno.

Čarovništvo v vzhodni Sloveniji je dodobra tudi s teoretičnega stališča osvetlila Mirjam Mencej (2006, 2021), Vera Smole je iz lastne nastajajoče zbirke pripovedi dodala védenje o čarovnicah na Dolenjskem (Smole, 2017), sama pa bom pridala podatke o štrijah (← furl. *strie* 'čarovnica, coprnica, vešč'), kot čarovnicam pravijo v terskem prostoru. Zanje velja enako kot za čarovnice drugod, tj. da so demonična bitja z magičnimi močmi ali navadne ženske s sposobnostjo čaranja (Kropelj, 2008, 309; Smole, 2017, 74), za kar dokazuje najdemo tudi v pričujočih pripovedih Brune Balloch. Ena od njih, tj. Štrije tu ciekue (Balloch, 2018, 256), se osredotoča na prizadevanje vaškega župnika, ki je vedel, da se štrije v Subidu srečujejo enkrat na teden, da najde način, kako jih razkrinkati, saj so bile pomešane med običajnimi vaščankami. Noč za nočjo je iskal rešitev, dokler je ni našel v črni knjigi, in sicer v obliki magične formule v latinščini. Nekega dne je po večernicah, ko so ljudje odhajali iz cerkve, prebral te latinske besede. Nenadoma je skupina žensk začela bloditi po cerkveni ladji in ni mogla najti izhoda. Toda duhovnik po tem, ko je ugotovil, kdo so čarovnice in dobil potrditev, da so iz vasi, v črni knjigi ni mogel najti magičnih besed, s katerimi bi jih osvobodil, zato so ženske po cerkvi blodile celo noč. Drugo jutro, ko se je vrnil, so ga čarovnice obkrožile in raztrgale skupaj z njegovo črno knjigo. Ko so to storile, so našle vrata in se ena za drugo odplazile domov. Od takrat v vasi ni bilo več slišati o čarovnicah.

Slika 1: Linda Maestra! (avtor: Francisco Jose de Goya, Wikimedia Commons).

Štri:je tu cierk'ue

'Dan ospùt je vièdu, kə štri:je³² so b'le še t'la u Səbí:de, tej pou'sən. So diē'lale 'ñex kò:ngrege³³ 'dan 'bot po tiēd'ne an 'on ni 'tu ta'a, ni 'tu ni diē'lajo slà:bo jù:dan, 'paj ni vièdu, 'kee so te štri:je za jen potru'catə³⁴ an jex men'datə.³⁵ Je lē:du 'fin³⁶ tə na tən 'čərnən li:bərne,³⁷ ka'ko jex moriētə obriēstə, kər so b'le zmiē'šane s tən drù:zən žè:nan.

Je lē:du ... lē:du, obrà:cu pà:žəne³⁸ nùjəc an dà:n ...

Je biēu žej avəli:d,³⁹ kər mo je pà:dlo ó:ko tə na te besiēde, kə je lē:du (rà:nk Tí:nič jex je poz'nu, ma ja jex se ne naò:rdan⁴⁰ 'vič).

Ospùt je jà:u: »È:nje 'uas 'man, 'uas 'con jè:tə tu skap'ce!« Vəčē'rənca se je fəni:la⁴¹ an on je prebrà:u to ri:jə⁴² besiēd pər lati:n.⁴³

Jú:djə so š'lə 'uon, ma 'dan liēp t'rop⁴⁴ žè:n se so blodi:le nap'rej ... na'zaj

... 'doū za urà:tax an ou kò:rne.⁴⁵ Ni'so mo'le obriēstə u'rat od cierk'ue za je'tə 'uon še o'ne. Tà:ko so mù:orle stà:tə è:tu cè:lo nùjəc, zatùt kə ospùt ni 'mu obriēstə tə na 'tən 'čərnən li:bərne te drù:e besiēde pər lati:n, za jex liberà:tə⁴⁶ 'dan 'bot, kə je spoz'nu an zdoviēdu, 'kee so te štri:je od nà:še uà:sə.

Je zuoniēla jut'rənca d'ru dà:n an ospùt je 'šu ta-s sakrešti:je⁴⁷ tu cier'ku za mǎ:šo spiēt: è:tu so ble š'ne u'se te štri:je.

So dà:le uò:ku ná'a an a so uša'a rəzprà:le. Mo so zè:le še te 'čərnən li:bər an a so rəzprà:le tə'kej, kə ni ostà:nu ciēu nè:nčər⁴⁸ čartò:n,⁴⁹ kə je dər'žu u'se chà:rte⁵⁰ 'kop.

Tè:bot štri:je so obriēdle urà:ta an d'na po 'bot se so sfuli:le⁵¹ 'uon an so š'le damò:u.

Od tè:bot 'san t'la u uá:sə ni b'lo ne čù:tə ne vi'datə 'vič št'rij!

Čarovnice v cerkvi

Župnik je vedel, da so čarovnice kot povsod drugje tudi v Subidu. Enkrat na teden so se dobivale na svojih srečanjih in on ni hotel tega, ni hotel, da ljudem povzročajo težave, toda ni vedel, kdo so čarovnice, da bi jim zagrozil in jih izsiljeval. Iskal je celo v črni knjigi, kako bi jih našel, ker so bile pomešane med druge ženske.

Iskal je ..., obračal strani noč in dan ... Skoraj je že obupal, ko mu je oko padlo na besede, ki jih je iskal (pokojni Tinič jih je poznal, ampak jaz se jih ne spomnim več). Župnik je rekel: »Zdaj vas imam, ujel vas bom v skopec!«

Večernica je končala in on je prebral izbrano vrstico besed v latinščini.

Ljudje so šli iz cerkve, toda večja skupina žensk je blodila po cerkvi naprej ... nazaj ... do vrat in do kora. Niso mogle dobiti cerkvenih vrat, da bi šle ven tudi same.

Tako so, potem ko je župnik spoznal in ugotovil, kdo so čarovnice iz naše vasi, morale ostati notri celo noč, ker v črni knjigi ni mogel najti drugih latinskih besed, ki bi jih osvobodile.

Drug dan je zvonila jutrnjica in župnik je šel iz zakristije v cerkev, da bi zmolil mašo: tam so bile še vse čarovnice. Obkrožile so ga in ga vsega raztrgale.

Vzele so mu črno knjigo in so jo raztrgale tako, da ni od nje ostala niti platnica, ki je držala vse strani skupaj.

Takrat so čarovnice našle vrata in se ena za drugo splazile ven ter šle domov.

Od takrat v vasi ni bilo več ne slišati ne videti čarovnic.

32 ter. štri:ja 'čarovnica' (← furl. *strie* 'čarovnica, coprnica, veščā')

33 ter. kò:ngrega 'bratovščina, srečanje' (← it. *congregia* 'bratovščina', ~ furl. *congregazion* 'bratovščina')

34 ter. potru'catə 'zagroziti' (← srnem. *trutzen* 'kljubovati, dražiti, jeziti')

35 ter. men'datə 'izsiljevati' (← furl. *mendā* 'popraviti, spremeniti, izboljšati')

36 ter. fin 'celo' (← furl. *fin* 'do')

37 ter. li:bərən 'knjiga' (← it. *libro*, furl. *libri* 'knjiga')

38 ter. pà:žəna 'stran' (← it. *pagina*, furl. *pagjine* 'stran')

39 ter. a'vəlid 'obupan, razočaran' (← furl. *avilit*, it. *avvilito* 'razočaran')

40 ter. naò:rdatə se 'spomniti se' (nejasno; ~ furl. *ricuardā*, it. *ricordare* 'spomniti se')

41 ter. fəni:tə se 'končati se' (← furl. *fini*, it. *finire* 'končati')

42 ter. ri:ja 'vrstica' (← furl. *rie* 'črta, vrstica')

43 ter. pər lati:n 'po latinsko' (← furl. *par* 'po', ← furl. *latin* 'latinski, latinsko')

44 ter. t'rop 'čreda, trop' (← furl. *trop* 'čreda'; besedo poznamo tudi v slovenskem knjižnem jeziku v pomenu 'četa, tolpa', kamor je bila prevzeta iz star. it. *tropo* 'čreda' (od tod je današnje it. *tropo* 'preveč')) (Snoj, 2015)

45 ter. ou kò:rne 'na koru' (← prek srnem. *kōr*, stvnem. *chōr* iz lat. *Chorus* 'zbor, množica, ples več plesalcev') (Snoj, 2015), beseda *cōr* v istem pomenu je poznana tudi v furlanščini (it. *coro*)

46 ter. liberà:tə 'osvoboditi, izpustiti' (← it. *liberare*, furl. *liberā* 'osvoboditi, izpustiti')

47 ter. sakrešti:ja 'zakristija' (← clat. *Sacristia* ← *sacrista* 'mežnar' ← lat. *sacer* 'svet, bogu posvečen') (Snoj, 2015)

48 ter. nè:nčər 'niti' (← furl. *nancje* 'niti') (morda gre za naplastitev -r iz ozirnih zaimkov na furlansko osnovo; hvala recenzentu za to pripombo)

49 ter. čartò:n 'karton' (← furl. *cjarton* 'karton')

50 ter. chà:rta 'stran' (← furl. *cjarte* 'papir, stran')

51 ter. sfuli:tə se 'skrivaj se umakniti, splaziti se', glagol je onomatopejski in posnema pihanje vetra (Bezljaj, 1977, 133)

Pripoved je zapisana v Subidu (it. Subit), povedala jo je Bruna Balloch.

V njej lahko razberemo spomin na preganjanje sposobnih žensk s strani cerkvenih demonologov iz časa lova na čaravnice ter ljudski nauk, naj se nihče, niti duhovnik, ne vtika v čarovniške obrede.

Podoben motiv čarovniškega sabata je prikazan tudi v naslednji pripovedi, tj. Štrije, krivopete in aganis (Balloch, 2018, 208–210), le da se tokrat ne srečajo samo štrije, ampak tudi njim sorodna bitja, nadiške krivopete in furlanske agane.

Štrí:je, krivapé:te an agà:nis

Krivapé:te so mięle tu Nedí:ški doli:ni no velí:ko já:mo, è:tu o'ne so dięlale 'ńex strašięune mà:jše.

So klá:dle tu 'dan ve'lek ko'tou stǽrpè:ne trá:ęe, gǽ:be, no čarnięlo sá:dje, salamà:ndre,⁵² žá:be an ká:če.

Ka'da so parlož'le kà:kǽ nepri:dnǽ kanà:jǽ,⁵³ ke so obriędle ta na po'tǽ.

So be kanà:je, ke nięso bó:ęale an so utję:kale ta od xi:še, za ne je'tǽ spà:t, za je vi:date, ka'da so š'le po pǽ:te ta na 'ńex mè:tle.

Štrí:je so be stá:re, ýá:rde, so mięle be'rin⁵⁴ nǽs an so mięle mù:zo⁵⁵ pǽ:ęno bruš'kǽ,⁵⁶ là:se so be dǽ:ęe an zagropà:ne.⁵⁷

So be oblięčene tu stà:re dǽ:ęe an oblé:kane⁵⁸ kǽ:tule,⁵⁹ čá:rne xá:le an so ble bǽ:š. So mięle velí:ke zelé:ne nó:e tej žá:be an ta na kǽ:ęnc so be obrà:čene će zà:t.

'ńex xǽ:ja na ba ská:kuć s pà:lecamí, ke so mięle ta na kǽ:ncu zatǽ:čene rǽ:čǽ, ke so bod'le.

'Koj 'dan 'bot na mięsac so mięle ta na rà:manax 'koš, ole 'dan žá:kej, ke e bi pǽ:ęan usa'ęa te'a, ke te serviǽ:lo⁶⁰ za skǽ:pnǽ večē:rjǽ. U'sak e parnē:soę kà:kǽ dob'ro rięč od s've doli:ne.

Štrije, krivopete in agane

Krivopete so imele v Nadiški dolini veliko jamo, v kateri so prirejale svoje strašljive maše.

V velik kotel so dajale strupene trave, gobe, rdeče sadje, močerade, žabe in kače.

Včasih so priložile kakega porednega otroka, ki so ga našle na poti.

Nekateri otroci niso ubogali in so uhajali od hiše, da ne bi šli spat in da bi videli, kje so šle po poti na svojih metlah.

Štrije so bile stare, grde, imele so majav nos in obraz poln bušk, lasje so bili dolgi in zavozlani.

Oblečene so bile v stara dolga in zakrpana krila, črne halje in so bile bose.

Imele so velike zelene noge in na koncu so imele obrnjena stopala.

Hodile so poskakujoč s palicami, ki so imele na koncu zamotane stvari, ki bodejo.

Samo enkrat na mesec so imele na ramenih koš ali žakelj, ki je bil poln vsega, kar jim je služilo za skupno večerjo.

Vsak je prinesel kako dobro stvar iz svoje doline.

52 ter. *salamà:ndra* 'močerad' (← it. *salmandra*, furl. *salmandrie* 'močerad')

53 ter. *kanà:ja* 'otrok' (← furl. *canai* 'deček, fantek', *canaie* 'deklica', *canae* 'otroci')

54 ter. *bè:ra* 'cunja'; *be'rin* 'kot iz cunje, cunjast'; v tem primeru v prenesenem pomenu 'zmečkan', tudi 'majav'

55 ter. *mù:za* 'obraz' (← furl. *muse* 'obraz')

56 ter. *brù:ška* 'mozolj, krasta' (← furl. *bruse, gruse* 'krasta')

57 ter. *zagropà:n* 'zavozlan' (← furl. *grop* 'vozel')

58 ter. *oblé:kan* 'pokrpan' (← furl. *blec* 'krpa')

59 ter. *kǽ:tula* 'ženska obleka' (← furl. *cǽ:tule* 'ženska obleka')

60 ter. *serviǽ:ta* 'služiti' (← furl. *servi*, it. *servire* 'služiti')

Pripoved je zapisana v Viškorši (it. Monteaperta), povedal jo je Arturo Blasutto.

V njej je zabeležen motiv kuhanja posebne juhe, ki ga Nicoloso Ciceri (2002, 490) omenja tudi za druge kraje Furlanije, le da je navadno povezan tudi s plesom.⁶¹ Čarovnice naj bi na vrhuncu svojega plesnega rituala na ogenj pristavile velik lonec z vodo, v katerega so vrgle krastače, žabe, škorpionje, gade, močerade, netopirje in še kakega otroka, ki so ga ukradle po poti. Njihov ples je trajal celo noč v pričakovanju pokušine njihove juhe. Če se je zgodilo, da je katero od štrij oplazil prvi jutranji žarek, da je zaslišala petje petelina ali jutranje zvonjenje avemarije, se je vsa mršava zgrudila na tla ali bila prisiljena plesati do svojega konca (Malagnini, 2006, 362–363; Nicoloso Ciceri, 2002, 490). Kuhanje posebnih jedi kot enega od identifikacijskih znakov čarovnic, ne sicer v povezavi z njihovim shodom, omenja tudi Smole: da je čarovnica, so vaščani vedeli po tem, ker je ženska kuhala močerade (Smole, 2017, 75).

Zanimivo je, da imajo v pričujoči pripovedi tudi štrije nazaj obrnjena stopala, česar v drugih pripovedih Brune Balloch ne zasledimo. Omemba, da prihajajo krivopete z Nadiškega, potrjuje tudi ugotovitve raziskave Barbare Ivančič Kutin, ki teh bitij na širšem območju Tera ni zasledila. Na podlagi terenskih zapiskov Marije Jagodic (Makarovič) in Milka Matičetovega ter z lastnim poizvedovanjem na terenu jih je našla le v Breginjskem kotu ter njeemu bližnji vasi Prosnid (Prosenicco), ki je danes na italijanski strani meje (Ivančič Kutin, 2016a, 173; 2016b, 176), torej na obrobju terskega prostora. Enako kot krivopete (gl. tudi Ivančič Kutin, 2018b, 38–40) so v pripovedi tudi štrije in agane opisane kot ljudožerke, kar sicer za agane po nekaterih virih v splošnem ne velja (Malagnini, 2006, 426), po drugih pa so prav tako kruto kanibalske kot krivopete (Battaglia, 1998, 120). In kdo so pravzaprav agane, katerih sledi najdemo po celotni Furlaniji, posebej pa na območju predgorja ob cesti, ki vodi iz Čedadada v Čento (Malagnini, 2006, 427), torej tam, kjer se terski in nadiški govori stikajo s furlanskimi?

Nekateri viri agane (furl. mn. aganis, ed. agane, it. anguana) opisujejo kot čarovnice z visečimi prsmi, katerih skrivališča so karnijske jame v bližini vode (Nicoloso Ciceri, 2002, 430), drugi jih označujejo kot vodne nimfe, ki živijo v bližini potokov in se kopajo v mesečini lune. S svojo milozvočno pesmijo kot gorske vile ali sredozemske sirene v svoje jame privabljajo moške, ki jih zasušnijo ali zakoljejo in požrejo (Battaglia, 1998, 116). Svoj plen presenetijo, ko hoče zaplavati, ga ujamejo za noge in ga prepletejo s svojimi dolgimi lasmi

(Nicoloso Ciceri, 2002, 430). Tretji viri jih vidijo kot figure z videzom žensk, ki oblečene v zeleno živijo ob potokih in si ne želijo, da jih kdo vidi, se jim približa ali da bi jim ljudje ukazovali (Zanolli, 2016, 238). V sebi imajo dvojno nprav: včasih so dobre in lepe, ljudem naklonjene, tako jim pomagajo pri košnji in spravilu sena, pri nabiranju drv v gozdu ali kot pastirice pri pašnji na gorskih travnikih (Zanolli, 2016, 238), včasih pa se pretvarjajo, da so perice, ki gredo k potoku prat perilo, nenadoma pa se spremenijo v kače (D'Orlandi & Cantarutti, 1964, 18).

Če za agane velja, da jih ljudje vidijo tudi kot dobre, krivopete celo predvsem kot dobre – »so ble kajšne garde an kajšne lepe ku te druge žene, pa niso ble žleht« (Ivančič Kutin, 2018b, 36) –, pa štrije v terskem prostoru, vsaj sodeč po njihovi obravnavi v knjigah Brune Balloch, dojemajo predvsem kot hudobne. Za štrijo in torej hudobno so imeli vsako starejšo žensko, ki je v svojem okolju izstopala kot zelo »kapana« 'sposobna'. Četudi se je pokazala kot dobrega srca in je ljudem rada pomagala, so jo zaradi širjenja slabega glasu o njej, ki je prihajal iz lastne družine, iz družbe izobčili, sama pa je ob tem bridko jokala, kot je zapisano v pripovedi z naslovom Štrije (Balloch, 2018, 254). Začelo se je s tem, da je njena snaha rodila dvojčici, od katerih je ena umrla. Snaha je krivdo za to naložila svoji tašči ter naokoli brezsramno pripovedovala, kako je na lastne oči videla, da je tašča deklenco »uštrijala« v mačko. Ljudje najprej tega niso verjeli, toda tašča je bila vedno bolj žalostna in dobila je »ardo poledalo« 'grd pogled' – kar denimo tudi Smole navaja kot ljudski dokaz, da gre za čarovnico (Smole, 2017, 70) –, da so jo tudi vaščani začeli imenovati štrija. Tako »čarovnico«, ki dejansko v tem primeru to ni, bi lahko glede na Mencejevo delitev označili za vaško čarovnico, ki dobi sloves čarovnice s »postopnim stopnjevanjem splošnega konsenza« glede njenih, v tem primeru domnevno škodljivih dejanj (Mencej, 2005, 203–204, prim. tudi Mencej, 2021, 138–139).

Da »so ble žene zlo kunštne 'pametne' an zlo inženjane 'podjetne'« (Ivančič Kutin, 2018b, 36), so ljudje priznavali tudi krivopetam. Obojim pa je skupno, kar je Nicoloso Ciceri zapisala za agane, in sicer, da to niso »nežna, bukolčna bitja poetične klasične mitologije, ampak so skoznje naši predniki projicirali surovost in neizprosno svojih življenjskih pogojev« (Nicoloso Ciceri, 2002, 433).

V nadaljevanju bom na izbranih primerih iz pripovedi prikazala nekatere naglasne, morfološke, besedotvorne, skladske značilnosti ter posebnosti na leksikalni ravni, ki dokazujejo samosvoj

61 Po pripovedih Zanollija pa naj bi veliko štrij živelo v krajih okoli Pozzuola blizu Vidma, največ v njegovem zaselku Santa Maria di Pozzuolo, kjer poznajo rek: »A Sante Marie, ogni ciase une strie« (V vasi Santa Marija je v vsaki hiši ena štrija) (Zanolli, 2016, 322).

razvoj terskega narečja, razpetega med izolirano-stjo od drugih slovenskih narečij in tesno romansko soseščino.

JEZIK OBRAVNAVANIH PRIPOVEDI

Osnovne naglasne značilnosti

Za lažje razumevanje transkribiranih besedil naj navedem osnovne terske naglasne premike. Za celotno narečje je značilna odsotnost umika naglasa s končnega kratkonaglašene zloga na prednaglasni kratki zlog, npr. isln. *ženà > ter. žē'na, ter na prednaglasni polglasnik ali prednaglasno nadkračino, npr. isln. *māglà > ter. mā'la. Nesplošnoslovensko narečno inovacijo predstavljajo umik naglasa s končnega cirkumfektiranega zloga, npr. isln. *okô > ter. ó:ko, isln. *večēr > ter. vé:čer, ki je značilen za pretežni del terskega narečja, ter pomik naglasa z začetnega akutiranega zloga, npr. isln. *zīma > ter. zi(:)'ma, in s predpredzadnjega akutiranega zloga za zlog proti koncu besede, npr. isln. *pālica > ter. pa(:)'lica, ki sta značilna za vzhodni del narečja (Ježovnik, 2019, 24, 29; Ježovnik, 2020b, 83).

Morfološke značilnosti

V mestniku ednine samostalnikov moške in srednje ojevske sklanjatve je ohranjena končnica -e (< *ē), npr. u Sābī:de, tu špiēlne 'v ogledalu', ou kò:rne 'na koru'.

Končnice dajalnika, mestnika in orodnika ajevske sklanjatve so se posplošile v ostale sklanjatvene vzorce (npr. ta na rà:manax, 'dou za urà:tax) in po tej analogiji se je samoglasnik a posplošil v končnici orodnika ednine moške in srednje ojevske sklanjatve (npr. pret spiēlnan, za ko'shan).

Končnica -mi se je razširila od ujevske in ijevske sklanjatve ter pod vplivom imenovalnika in tožilnika množine dobila obliko -am(i) (Ramovš, 1952, 49), npr. z ù:stam.

V mestniku ednine ajevske sklanjatve je značilna ohranitev končnice -e pri prvotno mehki sklanjatvi, npr. pər te xī:še, ki se je posplošila tudi na prvotno trdo sklanjatev, npr. ta na 'ñex mè:tle, na tlà:te ñi:ye.

Posebnost v slovenskem merilu predstavlja naglašena končnica -e v rodilniku množine samostalnikov ajevske sklanjatve, npr. so miēle mù:zo pò:yno bruš'ke, znana sicer tudi v drugih zahodnih slovenskih narečjih (več o tem gl. v Ježovnik, 2019, 24–25).

Od slovenskega knjižnega jezika se v terskem narečju razlikuje raba povratnega namesto nepovratnega glagola in nasprotno, npr. blodī:tā se 'bloditi'.

Prihodnji čas se tvori na dva načina: z zvezo glagola hoteti v sedanjem času in nedoločnika, npr. ja tā 'čon pomà:t diē'lata, 'yas 'čon jē:tā tu skap'ce, ki je najpogostejše uporabljeni način, ter z

zvezo pomožnega glagola biti v prihodnjem času in preteklega deležnika. V narečju se rabi predpreteklik, v pogojnem odvisniku skupaj s povednim naklonom, kar je sicer značilno tudi za nadiško narečje, npr. Má:ma se je žē:nala, kər jo je vi'dala, tej će je b'la vi'dala še o'na zluōdja (več o tem gl. v Zuljan Kumar, 2013, 249–250).

Krajevni predlogi so okrepljeni s krajevnimi prislovi: t'je u jē:sen, je 'šu ta-s sakrešti:je 'tam iz', or na la'ue 'gor na glavi'.

Besedotvorne značilnosti

Nekaj neprevzetega besedišča, zapisanega v obravnavanih pripovedih, izkazuje besedotvorno drugačnost v primerjavi s knjižnim jezikom, npr. glagol venes'tā 'izvleči se' vsebuje psl. predpono *vy-, ki jo je v drugih slovenskih narečjih in knjižnem jeziku izpodrinila predvsem predpona iz-, npr. še ter. vekopà:tā 'izkopati', valiēstā 'izlesti' = 'pokukati, vznikniti iz zemlje', velomī:tā 'polomiti (koruzo)', vlà:žja 'spomladi'. Predpona po- pri glagolih izraža začetek glagolskega dejanja (počē:tā 'začeti', posmie'xatā se 'zasmejati' se). Za narečje so značilne heteromorfne tvorjenke (tj. tvorjenke z morfemi iz različnih jezikov) (Ježovnik, 2020a, 269), npr. muzi:kāc (← furl. music + sln. -ec), zagropà:n (← sln. za- + furl. grop + sln. -an), furbast (← furl. furb- + sln. -ast), braū:rjast (← furl. braur- + sln. -jast), borlò:é (< ter. borlā:tā (← furl. berlā) + sln. -oč).

Skladenjske značilnosti

Tersko narečje za izražanje svojine namesto svojilnih zaimkov za tretjo osebo ednine in množine (dvojina se izraža z množinskimi oblikami) uporablja starejši način, tj. rodilniške oblike osebnih zaimkov, npr. 'ñe mā:tā 'njena mati', čē'lix nī:ma dna'a muzi:kāca tej 'ñe 'kot je njen', podobno tudi namesto povratnosvojilnega zaimka, npr. 'dan člo'vek je napray'ju ña'a ñi:yeqo 'svojo njivico', vendar ne vedno, npr. ysà:k e parnē:sou kà:kq dob'ro riēč od s've dolī:ne (s've po kontrakciji < svoje).

V določenih primerih ni ujemanja med odnosnico in njenim določilom (npr. z ustam odprtih).

Romanski vpliv predstavlja desna stava ujemanja nega pridevniškega prilastka, npr. obuti:lo debē:lo, predložne zveze, npr. od ná:še uá:sā 'iz naše vasi', na li:bərnu 'v knjigi', 'dan 'bot po tiēdne 'enkrat na teden', predložna zveza za + nedoločnik v vlogi namernega odvisnika, npr. kūq 'bāl dà:la ja za te miēt, za je vi:date 'da bi jih videli', za ne je'tā spāt 'da ne bi šli spat', raba deležij in deležijskih polstavkov na -ē, npr. skakuč 'poskakovaje', borlò:é 'kriče', ter podvajanje osebkā z odvečnim zaimkom (t. i. pleonastičnim pronomenom), tj. raba naslonske oblike osebnega zaimka ob imen-

ski besedni zvezi ali naglasni obliki osebnega zaimka, kot je znano v furlanščini (npr. *'ñex xó:ja na ba* = njih hoja ona je bila),⁶² ki pa ni poznano po celotnem terskem območju. Odvečni zaimek lahko vidimo samo v zgodbi, ki je bila zapisana v Viškorši, ne pa tudi v tistih, zapisanih v Subidu. Verjetno je po romanskem modelu okrepljena tudi raba nedoločnega (*'dan člo'vek*, *'dan xudi:é*, *je brú:nost*, *kə nardi: dna'a človiēka li:ēpaa*, *je b'la na xci:*) in določnega člena (*te fù:rbast mō:š*, *'ta xci:*). Romanski vpliv predstavlja tudi raba preteklega časa v predmetnem odvisniku za izražanje istodobnosti. V slovenskem knjižnem jeziku se namreč istodobnost izraža s sedanjikom nedovršnega glagola ne glede na čas v glavnem (oziroma nadrednem) stavku, npr. *t'je poliēte zliūdi je xo'du pole'jat*, *kà:ko je liēpo rá:stlo bi:ūje* 'kako lepo raste', *'dan ospūot je viēdu, kə štri:je so b'le še t'la u Sābi:de* 'so tudi tukaj v Subidu', verjetno tudi v primeru *'ñex xó:ja na ba ská:kuč s pá:lecami, ke so mīēle* 'ki imajo' *ta na kò:ncu zatò:čene rè:čə*, *ke so bod'le* 'ki bodejo'.

Po romanskem modelu je izpuščen anaforični zaimek za konektorjem *ki*, v slovenskem knjižnem jeziku morajo namreč imeti prilastkovi odvisniki, uvedeni s konektorjem *ki*, anaforično navezovanje v neimenovalniških sklonih vzpostavljeno z zaimkom (Zuljan Kumar, 2013, 251), npr. *Ka'da so parlož'le kà:kə nepri:dno kanà:jo, ke so obriēde ta na po'tə* 'ki so jo našle'. Verjetno predstavlja romanski vpliv tudi raba nedoločnika v besedni zvezi *p'rej ko moriēta se spē: polož'tə z zdrá:ujan* ter povednega naklona v pogojnem odvisniku za pretekli čas, saj se ta v pogovorni italijanščini in furlanščini lahko rabi namesto konjunktiva, npr. *če tē:le 'bot mo je biēu dā:u* 'tuq, *kə je b'lo zrā:stlo pod zē:mjo, če je b'la vi'dala še o'na zluōdja*.

Besedišče

Bralcu najprej padejo v oči številne izposojenke, največ iz furlanščine, kot so: *kontadi:n*, *brā:č*, *panò:la*, *belè:ča*, *mù:za*, *brù:ška*, *štri:ja*, *kanà:ja*, *kò:tula*, *rì:ja*, *čartò:n*, *čà:rta*, *plažà:tə*, *borlò:é*, *fəni:tə* se, *men'datə*, *pər latì:n*, *a'vəlid*, *tē:bot*, *rabjā:no*, *sì:mpər*, *če* 'kako', *'nəme*, *'fin*, *nē:ncər*. Veliko manj je izposojenk iz italijanščine: *lontri:na*, *psikò:logo*, *kongrè:ga*, *mò:ro*, *supè:rba*, *dakò:rdo*, nekaj je takih, za katere ni jasno, ali so prišle iz furlanščine ali italijanščine, npr. *salamà:ndra*, *liberà:tə*, *servi'ja:tə*, nekaj izposojenk pa je iz nemščine iz različnih razvojnih obdobj, npr. *sie'rak*, *brú:mən*, *ženà:tə* se, *potrú:catə*.

Nekatere neprevzete terske besede imajo podobno ali enako glasovno podobo kot besede v slovenskem knjižnem jeziku, vendar drug pomen (lahko tudi soroden pomenu v knjižnem jeziku), npr. beseda *pra'vəca* pokriva širše pomensko polje kot knjižna beseda *pravljica*, saj jo govorniki terskega območja uporabljajo kot sopomensko besedi zgodba, pripoved, *xci:* poleg 'hči' pomeni tudi 'dekle', *sì:n* poleg 'sin' pomeni tudi 'fant', *le'datə* poleg 'gledati' pomeni tudi 'iskati', *liēp* poleg 'lep' pomeni tudi 'velik' (*'dan liēp t'rop žè:n*), *mā:šo spi:ētə* pomeni 'zmoliti mašo', *jù:patə* 'misliti, meniti', *zdoviēdatə* 'ugotoviti', *pole'jatə* 'gledati, preverjati', *čərnè:l* 'rdeč', *rā:do* 'z veseljem', *zūò:r* 'ven', *t'la* 'tukaj', *pou'sen* 'povsod', *koj* 'samo', še 'tudi', če ne 'razen'. Druge besede imajo podobno glasovno podobo, vendar ne enako in isti pomen kot v slovenskem knjižnem jeziku, npr. *muža'ne* 'možgani', ki so v terskem narečju srednjega spola, *obuti:lo* 'obuvalo', *mā:jša* 'maša', *skā:pce* 'skopec, past', *jut'rənca* 'jutrnjica', tudi 'jutrnica', *strašijēuna* 'strašljiva', *mò:rjetə* 'moči', *stā:tə* 'biti, ostati', *jē:tə* 'ujeti, uloviti', *otè:ti* 'morati', *ta'kej* 'tako', *kūq* 'kako', v zahodnih terskih govorih tudi 'kaj, kar', *'kee* 'katere', *kò:dor* 'koder, kjer', *'kop* 'skupaj', *žej* 'že', *paj* 'pa', *an so be būqš* 'bose' (pridevnik *būqš* pozna samo eno obliko). Nekatere (predvidoma) neprevzete besede so razumljive samo govorcem terskega (ter morda rezijanskega) narečja, npr. *zatò:čen* 'zamotan, zavit', *bē:ra* 'cunja', *obriēstə* 'najti', *mē:ndatə* 'izsiljevati', *tlā:te* 'te tukaj', *tjenəka'da* 'nenadoma', *ē:nje* 'zdaj', *u'bi* 'bolj', *tej* 'kot'.

Beseda *klā:stə* 'polagati, dajati' ima v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* kvalifikator star., beseda *usjā:tə* 'posejati' v slovenskem knjižnem jeziku ni več v rabi.

Samo za tersko narečje je značilna tudi besedna zveza *je diēlu u'bi liēpo, kə je viēdu an z'nu* (je delal bolj lepo, kot je vedel in znal) 'je delal najbolje, kot je znal'.

ZAKLJUČEK

Če povzamem glavne jezikovne značilnosti na morfološki, besedotvorni, skladenjski in besedni ravni (glasoslovnih značilnosti v prispevku nisem analizirala), kot se kažejo v obravnavanih pripovedih, so te naslednje: ohranjene so nekatere arhaične končnice, kot je končnica -e v dajalniku in mestniku ednine samostalnikov moške in srednje ojevske sklanjatve ter enaka končnica v mestniku ednine ajevske sklanjatve. Končnice dajalnika,

62 Beseda *ba* je sestavljena oblika preteklika glagola *biti* ž. sp. V terskem narečju so poznane naslednje sestavljene oblike preteklika: »m. sp. *bi:/bī*, ž. sp. *bā:/ba*, sr. sp. *bò:/bo* (≠ 3. os. ed. prih. *bò:!*), mn. m. sp. *bi:/bī*, ž. sp. *bē:/be*), ki verjetno predstavljajo prvotne oblike aorista, na katere so se naplatile spolske končnice« (Ježovnik, 2018, 102).

mestnika in orodnika ajevske sklanjatve so se posplošile v ostale sklanjatvene vzorce, končnica *-mi* se je razširila od ujevske in ijevske sklanjatve ter pod vplivom imenovalnika in tožilnika množine dobila obliko *-ami*. Značilna je predpona *ve-* (< psl. **vy-*), in predpona *po-*, ki označuje začetek glagolskega dejanja. Na skladenjski ravni med arhaične posebnosti narečja spada raba rodilniških oblik osebnih zaimkov za izražanje svojine namesto svojilnih zaimkov za tretjo osebo ednine in množine, veliko je romanskega vpliva (v stavi ujemalnega pridevniškega prilastka, posebnih predložnih zvezah, rabi deležij, pleonastičnem zaimku, sosledju časov v predmetnem odvisniku). Na besedni ravni so značilni romanizmi, med katerimi prevladujejo furlanizmi. Kar se tiče neprevzetega besedišča v terskem narečju, obstajajo besede, ki imajo enako ali podobno glasovno podobo kot tiste v slovenskem knjižnem jeziku, vendar drugačen pomen, besede, ki imajo podobno glasovno podobo in isti pomen kot v knjižnem jeziku ter besede, ki so razumljive samo govorcem terskega območja ali le njegovih krajevnih govorov.

Če povzamem glavne značilnosti hudiča in štrij v terskem prostoru, velja omeniti, da hudiča dojemajo kot zlo bitje, ki se prikazuje v podobi čudnega človeka z ognjenimi očmi ali v kosmati podobi z repom, ki straši ljudi in zavaja mlada dekleta, hkrati pa tudi kot nekoga, ki ga prebrisan človek lahko pretenta, kar je motiv, ki je zelo znan po Furlaniji (npr. v pripovedi o Hudičevem mostu v Čedadu). Terske štrije so kot druge slovenske čarovnice znane po grdem pogledu, ki naj bi bil eden od znakov, da je pred teboj čarovnica, prav tako so

stare in grde kot dolenjske ali štajerske čarovnice. Tudi one prirejajo svoje shode, vendar se na njih družijo s prijateljicami, ki so mitična bitja, značilna za Beneško Slovenijo, tj. s krivopetami, in tistimi, ki niso slovenska, ampak furlanska vodna bitja in se imenujejo agane. Razlikujejo se tudi po tem, da nimajo slovenskega imena, ampak so jim ljudje nadeli tujega, morda tudi zato, da do njih vzpostavijo potrebno distanco, saj nikoli ne veš, kdaj te lahko »oštrjajo«. Če sklepamo po pripovedih Brune Balloch, so terske štrije zelo krvoločne in kanibalske, po poti na shod mimogrede pobežejo kako »kanaljo«, ki ne uboga svojih staršev in jo uporabijo kot osnovo za juho poleg kač, močeradv in kar je še nepriljudnih živalskih bitij, ali pa brezkompromisno raztrgajo vaškega župnika, ki jih je razkril. Ko jih srečamo, je najbolje, da se držimo stavka, ki se ga je navadila govoriti terska deklica v bran pred čarovniško močjo v eni od pripovedi z naslovom Štrija!, potem, ko je na stezi srečala štrijo *'Son hitiēla lō:št te debé:lā pà:yac tā met kazà:lec an 'son uorì:la: »Bùqx te 'ne dī: mò:ć!«*⁶³ (Balloch, 2018, 364).

KRAJŠAVE

bav. srvnem. = bavarsko srednjevisokonemško, clat. = cerkvenolatsko, ed. = edninsko, furl. = furlansko, isln. = izhodiščnoslovenski, it. = italijansko, kor. nem. = koroško nemško, mn. = množinsko, nem. = nemško, psl. = praslovansko, sln. = slovensko, srvnem. = srednjevisokonemško, star. = starinsko, star. it. = staroitalijansko, stfrc. = starofrancosko, ter. = tersko, ~ = proti

63 »Naj ti bog ne da moči!«.

FOLKTALES OF THE DEVIL AND WITCHES IN THE TER/TORRE VALLEY
DIALECT OF SLOVENE*Danila ZULJAN KUMAR*ZRC SAZU, Fran Ramovš Institute of the Slovenian Language, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: DZuljan@zrc-sazu.si

SUMMARY

In four narratives about two mythical creatures from the Ter/Torre mythological world, the article demonstrates how the imaginary world of Slovenes in the Ter/Torre Valleys is characterized by a deep connection with Friuli, as evidenced by the fact that Italian researchers are also interested in the Ter/Torre mythological world. The presented narratives show that Slovenes see the devil in this area as an evil creature, which appears in the image of a strange man with fiery eyes or in a furry image, which scares people and deceives young girls, but also as someone who can be deceived by a cunning man, which is a motif that is very famous in Friuli. Ter/Torre's witches, like other Slovene witches, are known for their ugly look, which is supposed to be one of their identification marks. They also organize their gatherings, but they socialize with friends, who are mythical creatures typical of Slavia Veneta, i.e. *krivopete*, and those who are not Slovene but Friulian aquatic creatures and are called *aganis*. The language of the stories is the Ter/Torre dialect of Slovene, which on the one hand is archaic, as indicated by e.g. some suffixes of non-nominative cases, the prefix *ve-*, words that are marked as obsolete in the Slovene standard language, while on the other hand the syntax and vocabulary show the influence of especially the Friulian language as a language in contact.

Keywords: dialectal stories, Ter/Torre Valley dialect, devil, witches

VIRI IN LITERATURA

Balloch, Bruna (2010): Mlada lipa: pravece domah narete: izbor besedil iz publikacije Mlada lipa = testi scelti dalla pubblicazione Mlada lipa. Dapit, Roberto, Trusgnach, Lucia & Danila Zuljan Kumar (ur.). Čedad, Kulturno društvo Ivan Tranko = Circolo culturale [Ivan Tranko].

Balloch, Bruna (2018): Lučice na oknah: naš sviet pouan naposebnosti = il nostro mondo pieno di meraviglia. Dapit, Roberto, Trusgnach, Lucia & Danila Zuljan Kumar (ur.). Čedad, Kulturno društvo Ivan Tranko = Cividale del Friuli, Circolo culturale [Ivan Tranko].

Battaglia, Raffaello (1998): La »Vecchia col fuso« e la filatura del lino nelle tradizioni popolari. V: Gri, Gian Paolo & Giuliana Valentini (ed.): I giorni del magico. Riti invernali e tradizioni natalizie ai confini orientali. Gorizia, Editrice Goriziana, 116–134.

Bezljaj, France (1977): Etimološki slovar slovenskega jezika. Prva knjiga. A–J. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Ermacora, Davide (2009): Intorno a Salvans e Pagans in Friuli: buone vecchie cose o nuove cose buone. Atti dell'Accademia San Marco 11, 477–502.

Ermacora, Davide (2019): La Società filologica friulana e gli studi sugli esseri immaginari del folklore. In: Tilatti, Andrea (ed.): Gli studi sugli esseri immaginari del folklore. In Friul 1919–2019. XCVI congresso sociale, Udine, 6 ottobre 2019. Udine, Società Filologica Friulana, 247–261.

Dapit, Roberto (2006): Zgodbe o živalih in baje-slovnih bitjih v ustnem izročilu Terske doline. V: Kožuh, Milena: Terska dolina. Alta Val Torre. Val de Tor. Terska dolina v besedil, sliki in pesmi. Celje, Gorica, Celjska Mohorjeva družba, Goriška Mohorjeva družba, 269–275.

D'Orlandi, Lea & Novella Cantarutti (1964): Credenze sopravvienti in Friuli intorno agli esseri mitici. Cefastu? Rivista della Società Filologica Friulana, 40, 1, 17–41.

Grant dizionari bilengâl talian-furlan (2017). Udine, Centri Friul Lenghe. <https://arlef.it/strumenti/grant-dizionari> (zadnji dostop: 2020-12-05).

Ivančič Kutin, Barbara (2016a): Krivopete: Wild Women with Backward-facing Feet in Slovenian Folk Narrative Tradition. Folklore, 127, 2, 173–195.

Ivančič Kutin, Barbara (2016b): Bivališča "krivopet": lokacije in mikrotoponimi. Studia mythologica Slavica, 19, 169–185.

Ivančič Kutin, Barbara (2018a): Zagovori v teren-skih zapisih iz Benečije. V: Žele, Andreja & Matej Šekli: Slovenistika in slavistika v zamejstvu – Videm. Ljubljana, Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, 207–220.

Ivančič Kutin, Barbara (2018b): Krivopete. Divje žene z nazaj zasukanimi stopali v slovenski folklori. Ljubljana, Založba ZRC.

Ježovnik, Janoš (2018): Slovenski jezik v Terskih dolinah. V: Žele, Andreja & Matej Šekli: Slovenistika in slavistika v zamejstvu – Videm. Ljubljana, Zveza društev Slavistično društvo Slovenije, 95–107.

Ježovnik, Janoš (2019): Notranja glasovna in naglasna členjenost terskega narečja slovenščine. Doktorska disertacija. Ljubljana, Filozofska fakulteta v Ljubljani.

Ježovnik, Janoš (2020a): Samostalniške izpeljanke v terskem narečju slovenščine (govor kraja Ter/Pradie-lis). Philological studies, 2, 18, 253–272.

Ježovnik, Janoš (2020b): Slovenski jezik v Videmski pokrajini. V: Stanonik, Marija & Irena Potočnik (ur.): Vartac, moj vas. Slovenska narečna besedila in risbe otrok iz Benečije, Rezije in Kanalske doline. Glasovi, 55. knjiga. Špeter, Študijski center Nediža, Ljubljana, Založba ZRC, 73–87.

Kropej, Monika (2008): Od ajda do zlatoroga. Slovenska bajeslovna bitja. Celovec, Mohorjeva založba, Ljubljana, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU, Celovec, Narodopisni inštitut Urban Jarnik.

Kropej Telban, Monika (2015): Ustno izročilo ob severni slovensko-italijanski meji. V: Dapit, Roberto, Ivančič Kutin, Barbara & Špela Ledinek Lozej (ur.): Le collezioni uniscono. Zbirke povezujejo. Udine, Univesità degli Studi di Udine. Dipartimento di Lingue e Letterature Straniere, 127–149.

Maily von, Anton (2004⁶): Leggende del Friuli e delle Alpi Giulie. Gorizia, Editrice Goriziana.

Malagnini, Francesca (2006): Miti e leggende. Il Friuli Venezia Giulia 1. Enciclopedia tematica 1. Il carattere di una regione. Milano, Touring Editore srl, 351–449.

Mencej, Mirjam (2005): Regionalne raziskave čarovništva danes (na primeru vzhodne Slovenije). Stud. ethnol. Croat., 17, 199–219.

Mencej, Mirjam (2006): Coprnice so me nosile: Raziskava vaškega čarovništva v vzhodni Sloveniji na prelomu tisočletja. Ljubljana, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo. Ljubljana, FF UL.

Mencej, Mirjam (2021): Čarovništvo – diskurz ali praksa? Studia Mithologica Slavica, 23, 137–158.

Merkù, Pavle (2006): Ljudje ob Teru – zapejuči škarič. V: Kožuh, Milena: Terska dolina. Alta Val Torre. Val de Tor. Terska dolina v besedil, sliki in pesmi. Celje, Gorica, Celjska Mohorjeva družba, Goriška Mohorjeva družba, 277–283.

Nicoloso Ciceri, Andreina (2002⁴): Tradizioni popolari in Friuli. 1–2. Udine, Chiandetti editore.

Ostermann, Valentino (1978): La vita in Friuli: usi, credenze popolari (2a ed. riordinata, riveduta e annotata da Giuseppe Vidossi Udine). Udine, Del Bianco e figlio.

Pleteršnik, Maks (2014): Slovensko-nemški slovar. Ljubljana, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Založba ZRC. <https://fran.si> (zadnji dostop: 2020-12-08).

Ramovš, Fran (1952): Morfologija slovenskega jezika: skripta, prirejena po predavanjih Fr. Ramovša v l. 1947/48, 48/49. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Slovar slovenskega knjižnega jezika (2014): Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja. Ljubljana, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Založba ZRC. <https://fran.si> (zadnji dostop: 2020-12-28).

Smole, Vera (2017): Vraževerje in čarovništvo v šentrupe[r]tskih povedkah. Traditiones: zbornik Inštituta za slovensko narodopisje, 46, 1/2, 69–82.

Šlenc, Sergij (2006): Veliki italijansko-slovenski slovar. Ljubljana, DZS.

Snoj, Marko (2014): Slovar jezika Janeza Svetokriškega. Ljubljana, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Založba ZRC. <https://fran.si> (zadnji dostop: 2020-12-04).

Snoj, Marko (2015): Slovenski etimološki slovar. Ljubljana, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Založba ZRC. <https://fran.si> (zadnji dostop: 2020-12-08).

Zanolli, Renato (2016²): Guida insolita ai misteri, ai segreti, alle leggende e alle curiosità del Friuli. Roma, Newton Compton editori.

Zuljan Kumar, Danila (2013): Neosebne glagolske oblike in gradnja podrednih stavkov v terskem subjektivnem govoru. Jezikoslovni zapiski, 19, 2, 237–254.